

درباره روزگار یک گذر قدیمی که میزبان یکی از بناهای باقی‌مانده از عصر تیموری در مشهد است

یک خشت از تاریخ «گنبد خشتی»

سلیمان نوری

در کوچه‌های خیابان طبرسی که قدم بزنید، نمی‌دانید ابتدای کوچه کدام است، به‌ویژه برای آن‌هایی که گذرشان می‌خورد به کوچه‌های طبرسی یک، سه و پنج. این مشکل آن‌قدر مشهود است که به روایت یکی از کسبه قدیمی آن، مانند ماری چندسر است که دمش مشخص نیست و از هر طرف که وارد آن بشوید، می‌توانید ادعا کنید که از آغاز کوچه وارد آن شده‌اید. با این همه، در همین خیابان‌ها و گذرهای باریک بی‌سروته که نمایی به‌هم‌ریخته از مشهد قدیم است، می‌شود کوچه‌هایی را دید که نامشان را از بناهایی که در دل خود جای داده‌اند، وام‌گرفته‌اند. کوچه‌گنبد خشتی یکی از همین‌هاست که از یک طرف چهارمین سوی از چهار سوق نوغان است و از دیگر سو تابلو طبرسی ۵ را روی سر خود می‌بیند. سطرهای بعدی روایت تاریخ این کوچه است.

- کوچه گنبد خشتی، پیش و پس از دوره قاجار

معماری بنای گنبد خشتی که‌شاخص‌ترین بنای کوچه‌ای به همین نام در خیابان طبرسی است، یادگار دوران تیموری است، اما به‌علت ترسیم‌نشدن نقشه شهر تا اواسط دوران قاجار، نمی‌توان درست درباره وضعیت این کوچه در گذشته دور اظهارنظر کرد. در کتاب‌های گوناگون نوشته‌شده حدفاصل این دو دوران و ازجمله «دره نادره»، که توصیف تاریخ عصر نادرشاه و اثر میرزا مهدی خان استرآبادی، منشی مخصوص شاه افشار است، فقط اشاراتی به وجود بنایی با نام گنبد خشتی در این محدوده شده است و فرد مدفون در آن سلطان محمد^(۱) از نوادگان امام موسی کاظم^(۲) معرفی شده، اما هیچ توضیحی درباره ساختار کوچه مجاور این بنا داده نشده است.

نقشه‌ترسیم‌شده در سال ۱۲۳۷ خورشیدی هم‌که به نقشه خانیکف مشهور است، برای حل این معماراه‌گشانیست، زیرا این نقشه بیشتر صنعتی و نظامی است و در آن شمای کلی از کوچه‌های مشهد و بناهای مذهبی شهر ترسیم شده است. بدین گونه باید نقشه سال ۱۲۴۸ خورشیدی از جولیس دالمچ بریتانیایی را بهترین سند برای شناسایی وضعیت کوچه گنبد خشتی در سال‌های پیش از اجرای نخستین طرح بهسازی اطراف حرم مطهر رضوی به‌دست محمدولی اسدی در دهه نخست قرن چهاردهم هجری دانست.

در این نقشه کوچه گنبد خشتی درست در مرز دو محله پایین خیابان و نوغان قرار گرفته است و شامل دو راسته کوچه می‌شود. راسته کوچه کوتاه‌تر از چهارسوق نوغان آغاز می‌شود و تا بنای گنبد خشتی ادامه دارد. راسته کوچه بزرگ‌تر نیز حدفاصل گنبد خشتی تا قراول خانه انتهای قبرستان قتلگاه نزدیک مدرسه میرزا جعفر ادامه پیدا می‌کند. البته بناهای این بخش کوچه فقط در ضلع شرقی تجمع پیدا کرده‌اند. زیرا ضلع غربی کوچه را قبرستان قتلگاه به خود اختصاص داده است. بناهای مهم کوچه گنبد خشتی هم ۱۵۰ سال پیش، براساس این نقشه، علاوه بر مرقد امامزاده سیدمحمد^(۳)، تکیه حاج‌بابا، حمام حاج جعفر و خان یا کاروان‌سرای حاج‌عطا بوده‌اند که البته همگی این‌بناها در طرح‌های سه‌گانه بهسازی اطراف حرم مطهر رضوی تخریب شده‌اند و اکنون فقط در محدوده تکیه حاج‌بابا، مسجد الامام

اما روزنامه «چمن» یکی از نخستین روزنامه‌های توأمان فکاهی و جدی مشهد به مدیریت شمس‌المعالی دادستان از مشروطه‌خواهان اهل مشهد است که از اواخر دوره قاجار تا اواسط دوره پهلوی در مشهد منتشر می‌شده است. در کنار انتشار محتوای اخبار مطبوعات خارجی، وقایع پایتخت، اخبار شهر مشهد و ادبیات، اخبار جنگ جهانی در شهرهای مختلف ایران و اقدامات متفقین را منعکس می‌کرده است. اما متن کامل خبر نام‌برده چنین

است: «عباس پلیس که در نوغان ساکن است طفل دوساله‌اش به مرض سرفه مبتلا می‌شود. زن همسایه از راه دل‌سوزی و معالجه طفل گردی آورده و می‌گوید این انزورت را بده به طفل خوب خواهد شد. مادر جاهل اندکی به دهان طفل می‌برزد و پس از یک ساعت طفل فوت می‌شود. مادر طفل از روی اضطراب قدری به دهان خود فرو می‌برد فورا التهاب شدیدی به او دست می‌دهد. مادر آن زن نیز آمده قدری می‌چشد. او نیز به همان حال مبتلا می‌شود. زن همسایه که این‌کرد

را داده بود می‌گوید مگر این‌گرد چه بوده، اندکی هم‌خودش می‌چشد، فورا منتقل می‌شود. خبر به نظمیه و طبیب نظمیه رسیده، وقتی وارد می‌شوند طفل و جده‌اش و زن همسایه فوت کرده بودند. فقط عیال عباس فی‌الجمله رمقی داشته به توسط معالجات علمی قدری به حال آمده و از مرگ خلاص می‌گردد. بعد از تحقیقات معلوم می‌شود که آن‌گرد استرکنی بوده و به اسم انزورت به آن زن بیچاره فروخته‌اند. اداره نظمیه در مقام تفتیش است که این سم مهلک از کجا خریده شده.»

راسته خیابان طبرسی که آرامگاه امامزاده سلطان محمد^(۴) در آن قرار دارد

نمایی از گنبد خشتی در دوره قاجار

- فعالیت می‌کند.

● تغییرات کوچه گنبد خشتی در ابتدای قرن چهاردهم خورشیدی
تخریب قبرستان قتلگاه در جریان ایجاد خیابان طبرسی در دهه‌اول قرن چهاردهم خورشیدی، تغییرات زیادی را در وضعیت کوچه گنبد خشتی به‌دنبال داشته است. روایت ثبت‌شده از وضع این کوچه روی نقشه سال ۱۳۲۵ مشهد بازگوکننده این واقعیت است که به‌دلیل تبدیل بخشی از قبرستان قتلگاه حدفاصل خیابان طبرسی و کوچه گنبد خشتی، بخش غربی قطعه بزرگ‌تر این کوچه از جمله بخش شرقی میزبان بناهای مسکونی و تجاری شده است و دیگر از دیواره‌های قبرستان در این بخش خبری نیست. همچنین برای این کوچه ورودی‌های جدیدی از خیابان طبرسی ایجاد شده است، به‌نحوی که فقط افراد آشنا به محل امکان تشخیص نقطه آغاز و پایان کوچه را دارند و برای دیگرافراد هر ورودی می‌تواند آغاز کوچه گنبد خشتی باشد. نکته جالب اینکه این وضعیت در دومین تخریب بزرگ اطراف حرم مطهر رضوی، یعنی اقدامات عمرانی عبدالعظیم ولیان، تثبیت شده است، به‌گونه‌ای که وضع کوچه گنبد خشتی در ابتدا و انتهای دوران پهلوی زیاد تغییری نکرده است و فقط ساختمان‌های درون کوچه تا حدی امروزی شدند.

● وضعیت امروز کوچه
کوچه گنبد خشتی در دو دهه نخست پس از انقلاب اسلامی هم وضعیتی مانند سال‌های پیش از انقلاب دارد و تنها تغییرات عمده در این دوران تجاری‌ترشدن این محدوده و تبدیل بیشتر خانه‌های مسکونی آن به خانه‌مسافر و مسافرخانه است. این وضعیت البته با اجرای طرح نوسازی و بهسازی اطراف حرم مطهر رضوی موسوم به «تاش» از میانه‌های دهه۷۰ به این سو کم‌کم تغییر کرد تا اینکه با تکمیل ره‌باغ حضرت زهرا^(۵) در سال ۱۴۰۰، به شکل امروزی درآمد.

نمایی از راسته کوچه گنبد خشتی

استرکنی عوض انزورت!

گروه تاریخ و هویت اخباری روزنامه «چمن» با این تیتیر عجیب و حتی ناخوانا، استرکنی عوض انزورت، می‌بینید که ۱۰۶ سال پیش در مشهد چاپ و منتشر شده است. این خبر درباره خوردن یک سم مهلک به اسم گرد استرکنی به اشتباه به جای دارویی به نام انزورت است که برای درمان سرفه استفاده می‌شده است.

درباره روزگار یک گذر قدیمی که میزبان یکی از بناهای باقی‌مانده از عصر تیموری در مشهد است

بهشتی به نام گنبد خشتی

مدفون مطهر گنبد خشتی کیست که یک کوچه نامدار حضور اوست؟ در پاسخ به این پرسش باید گفت بزرگان سادات مشهد که با عنوان نقیب شناخته می‌شدند، تا پیش از دوران صفوی نقش بزرگی در اداره شهر داشتند، تا جایی که از آنان به‌عنوان حاکمان واقعی شهر یاد می‌شود. امیر سلطان غیاث‌الدین یکی از نقبای پرنفوذ سادات موسوی مشهد بود که سال ۸۳۲ قمری درگذشت و در فاصله حدود پانصدمتری شمال حرم مطهر رضوی مدفون شد. بنای ساخته‌شده بر فراز قبر او به «گنبد خشتی» معروف است. این بنا که نامش را از ساختار آجری گنبد اولیه‌اش گرفته

این قسمت مانند گنبد خشتی ۵ نیز در اشغال فروشگاه‌های سوغات است. انتهای این کوچه نیز که با عنوان آصفی ۵ یا شهیدآذری تابلو خورده است، به همان کوچه پرنده فروشان انتهای چهارسوق نوغان می‌رسد. همچنین امتداد کوچه گنبد خشتی به سمت حرم را که قدم بگیریم، تنها بنای شایان توجهی که به چشم می‌نشیند، حسینیه موسی بن جعفر^(۶) زهانی‌ها و باغستانی‌های مقیم مشهد است که از سال ۱۳۴۴ خورشیدی در این مکان فعال شده است. کمی جلوتر هم کوچه طبرسی یک قرار دارد که در اصل همان بخش باقی‌مانده از کوچه چهارشنبه‌بازار قدیم بدون ذکر نام کهن آن است.

- سوی چهارم چهارسوق

وضعیت در بخش دیگر این کوچه یعنی بخش

درباره روزگار یک گذر قدیمی که میزبان یکی از بناهای باقی‌مانده از عصر تیموری در مشهد است

دوم تا پنجم دی؛ روزهای خاص انقلاب اسلامی در مشهد(۳)

قدرت‌نمایی مردم مشهد در برابر رژیم پهلوی

آتش خشم مردم مشهد به‌علت توهین به مرجعیت و کشتار مردم مبارز این شهر در روز دوم دی‌ماه به حدی داغ بود که مردم شهر در سوم این حادثه، نمایشی بزرگ از قدرت را در برابر دیدگان مأموران رژیم به اجرا گذاشتند؛ نمایشی که اقدام روحانیت برای فرونشاندن شورش زندان وکیل آباد در عصر همان روز و همچنین مراسم هفتم شهدا در روز هشتم دی‌ماه که با سخنرانی آتشین رهبر معظم انقلاب همراه بود، آن‌را کامل کرد. همین سلسله اقدامات انقلابی بود که باعث

شد استانداز نظامی خراسان تصمیمی انتحاری بگیرد و فاجعه نهم و دهم دی ۱۳۵۷ مشهد را رقم بزند؛ فاجعه‌ای که از آن در تاریخ انقلاب اسلامی به‌عنوان یوم... نهم و دهم دی ۱۳۵۷ مشهد نام‌برده می‌شود.

- راهپیمایی پنجم دی‌ماه

مردم مشهد در سومین روز کشتار دوم دی‌ماه ۱۳۵۷، یعنی سه‌شنبه پنجم دی‌ماه، در حرکتی هماهنگ و به دستور علمای برجسته شهر ضمن تعطیلی یکپارچه شهر به خیابان‌ها ریختند و با برگزاری راهپیمایی گسترده قدرت و توانشان را به رخ مأموران رژیم پهلوی کشاندند. علمای مشهد مسیر این راهپیمایی را به گونه‌ای تعیین کرده بودند که صفوف مردم از مقابل ساختمان فرمانداری نظامی عبور کنند تا فرماندار نظامی ببیند که چگونه آحاد مردم شهر یک‌صدا مرگ‌برشاه می‌گویند. این تظاهرات چنان پرشور بود که نویسنده روزنامه آفتاب شرق در شماره ۱۱ بهمن ۱۳۵۷ این نشریه، آن را این‌گونه توصیف کرد: «تظاهرات مردم با شعارهای تند علیه رژیم خیلی فشرده‌تر و عظیم‌تر از تظاهرات روزهای تاسوعا و عاشورا دیده می‌شد. تقریباً تمام مردم شهر و گروه عظیمی از زنان و دانشجویان شرکت‌نموده بودند.»

البته شاید بهترین روایت از نحوه برگزاری این تظاهرات را نویسنده کتاب انقلاب اسلامی و مردم مشهد از آغاز تا استقرار جمهوری اسلامی ارائه داده باشد. مضامعلی شاکری می‌نویسد: «جمعیت تظاهرکننده خیابان‌های تهران و ضد را طی کرد و از آنجا به طرف میدان عدل خمینی (عدل پهلوی سابق) روانه شد. از این راهپیمایی شماری از خبرنگاران رادیو و تلویزیون کانادا فیلم‌برداری می‌کردند. وقتی مردم مقابل شهربانی رسیدند، درحالی که مأموران اسلحه را به طرف آنان هدف گرفته بودند، با خشم فریاد کشیدند: «مرگ‌برشاه» و شعار می‌دادند: «ارتش دنیا دشمن می‌کشد، ارتش ما برادر می‌کشد.»

و این شعار را چندین مرتبه با مشت‌های گره کرده تکرار کردند و پس از عبور از چهارراه لشکر، وارد خیابان بهار شدند و از آنجا به بیمارستان امام رضا^(۷) رفتند. در پایان این تظاهرات، حجت الاسلام و المسلمین هاشمی نژاد در بیمارستان ضمن سخنرانی افشاگرانه علیه شاه و خواندن قطع‌نامه، اظهار کرد که پزشکان به تحصن خود خاتمه می‌دهند، ولی تا سرنگونی رژیم شاه این همبستگی ادامه داشته باشد و قرار شد راهپیمایی دیگری در روز هشتم دی‌ماه ۱۳۵۷ انجام شود.

- آتش‌سوزی در زندان وکیل‌آباد

این راهپیمایی تنها اجرای روز پنجم دی‌ماه ۱۳۵۷ مشهد نبود. زیرا عصر آن روز زندان وکیل آباد دچار آتش‌سوزی شد. در جریان این حادثه دو نفر از زندانیان و یک مأمور زندان کشته شدند و زندانیان که تصور می‌کردند رژیم قصد قتل عام همه آنان را دارد، شورش کردند. مأموران رژیم که از برقراری آرامش در زندان ناامید شدند، با توجه به حرکت مردم به سوی زندان، از علما درخواست کمک کردند. با رسیدن این درخواست به بیت‌آیت... العظمی شیرازی، ایشان جلسه‌ای برگزار کرد و موضوع را با دیگر علما و مبارزان مطرح کرد و در پایان قرار شد که سیدمحمدعلی شیرازی با چند نفر دیگر برای حل مشکل به زندان بروند، وی در گفت‌وگو با مرکز اسناد انقلاب اسلامی خراسان نحوه حضورش در زندان را این‌گونه توصیف کرده است: «یک نردبان بلند آتش‌نشانی روی دیوار گذاشتند. بنده رفتم و شروع کردم به صحبت کردن که ما از طرف آیت... سیدعبدا... شیرازی و علمای شهر آمده‌ایم و علما همه در منزل آقا [آیت... سیدعبدا... شیرازی] جمع هستند و این هم حائل پیمایی هستیم. مادر جهت خلاصی شما از دست من عمل زاری می‌نمونه‌سازی کردیم. بعد از چند لحظه‌ای وارد زندان شدیم. زندان تاریک بود. افسرهای زندان خودشان را باخته بودند. در بندها را آتش زده بودند، به گونه‌ای که همه به همدیگر وصل شده بود. لباس‌ها را آتش زده و آنچه قابل سوزاندن بود، سوزانده بودند. ما پس از چند ساعت بحران در داخل زندان، توانستیم آرامش نسبی برقرار سازیم.»

بدین گونه به همت علما واقعه‌ای که بعدها مشخص شده به‌علت قتل دو زندانی سیاسی یعنی شهیدان محمدرضا حسن‌زاده و جواد نباتی مقدم رخ داده بود می‌رفت که امنیت شهر را به خطر اندازد، به برگ برنده‌ای برای انقلابی‌ها تبدیل شد. این برگ از چنان اهمیتی برخوردار بود که ساعتی پس از آن فرماندار نظامی مشهد از شهر فرار کرد.

- سخنرانی رهبر معظم انقلاب در مجلس هفتم شهدا

مشهد پس از وقایع پنجم دی تا هفتم شهدای دوم دی‌ماه به‌نسبت آرام بود. آیات عظام و علمای مشهد برای گرامیداشت این امر مراسم ختمی را در مسجد گوهرشاد برگزار کردند و رهبر معظم انقلاب در آن مراسم سخنرانی بسیار تندی ایراد کردند و ضمن تأکید بر رهبری امام خمینی^(۸)، ادامه مبارزه تا سقوط کامل رژیم پهلوی را راهبرد مبارزان اعلام کردند.

در گزارش شهربانی مشهد (ثبت‌شده با کد بازایی ۱۹۷ در آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی خراسان) از این برنامه این‌گونه آمده است: «از ساعت ۸ روز هشتم دی‌ماه ۱۳۵۷ مجلس ترحیمی به‌واسطه کشته‌شدگان اخیر و مصادف با شب هفتم آنان، از طرف [آیت... سیدعبدا... شیرازی و [آیت... سیدحسن بود که در این جلسه تمام علما، دکنها، دانشجویان، اصناف، کشاورزان، دانش‌آموزان، بانوان و دوشیزگان با دردت‌داشتن پلاکارده و عکس‌هایی از [امام] خمینی^(۹) و کشته‌شدگان اخیر، شرکت کرده بودند. در ساعت ۱۶ سیدعلی خامنه‌ای [رهبر معظم انقلاب] به منبر رفته، مطالبی پیرامون واقعه اخیر (دوم دی‌ماه) و طرز پیشرفت نهضت اسلامی بیان کرد و اینکه ما به مقصود رسیده‌ایم و آن‌قدر باید مبارزه کنیم تا به نتیجه برسیم. سپس کارهای انجام‌شده را که به قول آنان خلاف بود، عنوان کرد و اضافه نمود: «فقرین بر کارکنان و کارگران شرکت نفت که جواب مثبت به رهبرشان [امام] خمینی^(۱۰) دادند و از کار خودداری و دولت و شاه خائن را به زانودآورند که امروز با فردا ان شاء... سقوط خواهد کرد. وی در ادامه گفت: «من از شنوندگان می‌خواهم که به هر طریق که می‌توانند به فتوای علمای اسلامی، به این کارکنان و کارگران شریف کمک و مساعدت نمایند. خامنه‌ای [رهبر معظم انقلاب] در پایان این مراسم اعلام کرد که روز نهم دی‌ماه ۱۳۵۷ از جلو منزل آیت... شیرازی اجتماع و راهپیمایی خواهیم داشت.»

درباره روزگار یک گذر قدیمی که میزبان یکی از بناهای باقی‌مانده از عصر تیموری در مشهد است

۲۳ شنبه

۲۳ شنبه
۱۳۵۷ دی ۲۳
تیموریانی ۴۴۲
شماره ۲۸۵۰

۱۵

تاریخ و هویت

خبر
سوخته